GYAN KENDRA NOKHA

वर्ग - आठ - विषय - संस्कृत

पाठ - 5 [कण्टकेनैव कण्टकम्]

[काँटे से ही काँटा निकलता है।]

शब्दार्थ – कश्चित् – कोई व्याधः – शिकारी, बहेलिया।
ग्रहणेन – पकड़ने से। स्वीयाम् – स्वयं की।
निर्वाहयति स्म – चलाता था। विस्तीर्य – फैलाकर।
आगतवान् – आ गया। विस्तारिते – फैलाए गए (में)।
दौर्भाग्यात् – दुर्भाग्य से। बद्धः – बँधा हुआ। पलायनम् – पलायन करना, भाग जाना। न्यवेदयत् – निवेदन किया।
कल्याणम् – सुख/हित। मोचयिष्यसि – मुक्त करोगे/छुड़ाओगे।
निस्सारयत् – निकाला। क्लान्तः – थका हुआ। पिपासुः – प्यासा। जलमानीय – पानी को लाकर। पिपासां – प्यास।
शमय – शान्त करो/मिटाओ। साम्प्रतं – इस समय।
बुभुक्षितः – भूखा। त्वत्कृते – तुम्हारे लिए। आचरितवान् – व्यवहार किया/आचरण किया। भणितम् – कहा।
माम् – मुझको। समीहते (सम+ईहते) – चाहता है।
अपृच्छत् – पूछा। नदीजलम् – नदी का जल। मयि – मुझमें। प्रक्षालयन्ति – धोते हैं। विसृज्य – छोड़कर।
निवर्तन्ते – चले जाते हैं/लौटते हैं। उपगम्य – पास जाकर।
छायाम् – छाया में। विरमन्ति – विश्राम करते हैं।
कुठारैः – कुल्हाड़ियों से। प्रहृत्य – प्रहार करके।
अस्मभ्यं – हमें। छेदनम् – काटना। समीपे – पास में।
लोमशिका – लोमड़ी। बदरी गुल्मानाम् – बेर की झाड़ियों के।
पृष्ठे – पीछे। निलीना – छुपी हुई। एताम् – इस (को)।
उपसृत्य – समीप जाकर। विज्ञापय – बताओ। अहह – अरे!
मातृस्वसः – हे मौसी। अवसरे – उचित समय पर।
समागतवती – पधारी/आई। रक्षिताः – बचाए गए।
मामेव – मुझको ही। निखिलाम् – सम्पूर्ण, पूरी।
न्यवेदयत् – बताई। बाढम् – ठीक है, अच्छा।
प्रसारय – फैलाओ। केन प्रकारेण – किस प्रकार से (कैसे)।

Scanned with CamScanner

बद्धः - बाँधे गए। प्रत्यक्षं - अपने सामने (समक्ष)
इच्छामि - चाहती हूँ। तद् - उस। वृत्तान्तम् - पूरी कहानी।
प्रदर्शयितुम् - प्रदर्शन करने के लिए। प्राविशत् - प्रवेश किया।
कूर्दनम् - उछल - कूद। दर्शय - दिखाओ। तथैव - वैसे ही।
समाचरत् - किया। अनारतम् - लगातार। कूर्दनेन -
कूदने से। श्रान्तः - थका हुआ। सन् - होता हुआ।
निःसहायः - असहाय। प्राणभिक्षामिव - प्राणों को
भिक्षा की तरह। भणितम् - कहा गया।
तम् - उसे। प्रत्यावर्तत - लौट गया।

—: अभ्यास :—

1. एकपदेन उत्तरं लिखत -

क] व्याघ्रस्य नाम किम् आसीत्? उत्तर - चंचलः।
ख] चञ्चलः व्याघ्रं कुत्र दृष्टवान्? उत्तर - वने (जाले)।
ग] कस्मै किमपि अकार्यं न भवति? उत्तर - क्षुधार्ताय।
घ] बदरी-गुल्मानां पृष्ठे का निलीना आसीत्? उत्तर - लोमशिका।
ङ] सर्वः किं समीहते? उत्तर - स्वार्थम्
च] निःसहायो व्याघ्रः किमयाचत? उत्तर - प्राणभिक्षाम्।

2. पूर्णवाक्येन उत्तरत -

क] चञ्चलेन वने किं कृतम्?
उत्तर - चञ्चलेन वने जालं विस्तारितम्।
ख] व्याघ्रस्य पिपासा कथं शान्ता अभवत्?
उत्तर - व्याघ्रस्य पिपासा जलं पीत्वा शान्ता अभवत्।
ग] जलं पीत्वा व्याघ्रः किम् अवदत्?
उत्तर - जलं पीत्वा व्याघ्रः अवदत् - "साम्प्रतं अहम्
बुभुक्षितः अस्मि, इदानीम् अहं त्वां खादिष्यामि।"

Scanned with CamScanner

घ] चञ्चलः 'मातृस्वसः!' इति कां सम्बोधितवान् ?
उत्तर - चञ्चलः 'मातृस्वसः!' इति लोमशिकाम् सम्बोधितवान्।
ङ] जाले पुनः बद्धं व्याघ्रं दृष्ट्वा व्याधः किम् अकरोत् ?
उत्तर - जाले पुनः बद्धं व्याघ्रं दृष्ट्वा व्याधः प्रसन्नः भूत्वा गृहं प्रत्यावर्तत।

3. अधोलिखितानि वाक्यानि कः/का, कं/कां प्रति कथयति-

	कः/का	कं/कां
यथा-		
इदानीम् अहं त्वां खादिष्यामि।	व्याघ्रः	व्याधम्
क] कल्याणं भवतु ते	व्याघ्रः	व्याधम्
ख] जनाः मयि स्नानं कुर्वन्ति।	नदीजलम्	चंचलम्(व्याधम्)
ग] अहं त्वत्कृते धर्मम् आचरितवान्। त्वया मिथ्या भणितम्।	चंचलः	व्याघ्रम्
घ] यत्र कुत्रापि छेदनं कुर्वन्ति।	वृक्षः	चंचलम्(व्याधम्)
ङ] सम्प्रति पुनः पुनः कूर्दनं कृत्वा दर्शय।	लोमशिका	व्याघ्रम्

4. रेखांकित पदमाधृत्य प्रश्ननिर्माणं—
क] व्याधः व्याघ्रं जालात् बहिः निरसारयत्।
प्र० व्याधः व्याघ्रं कस्मात् बहिः निरसारयत् ?
ख] चञ्चलः वृक्षम् उपगम्य अपृच्छत्।
प्र० चञ्चलः कम् उपगम्य अपृच्छत् ?
ग] व्याघ्रः लोमशिकायै निखिलां कथां न्यवेदयत्।
प्र० व्याघ्रः कस्यै निखिलां कथां न्यवेदयत् ?
घ] मानवाः वृक्षाणां छायायां विरमन्ति।
प्र० मानवाः केषाम् छायायां विरमन्ति ?
ङ] व्याघ्रः नद्याः जलेन व्याधस्य पिपासामशमयत्।
प्र० व्याघ्रः कस्याः जलेन व्याधस्य पिपासामशमयत् ?

Scanned with CamScanner

पाठ - 5

Page no - 22

5. मञ्जूषातः पदानि चित्वा कथां पूरयत -

वृद्ध	कृतवान्	अकस्मात्	दृष्ट्वा	मोचयितुम्
साट्टहासम्	क्षुद्रः	तर्हि	स्वकीयैः	कर्तनम्

एकस्मिन् वने एकः वृद्धः व्याघ्रः आसीत् । सः एकदा व्याधेन विस्तारित जाले बद्धः अभवत् । सः बहुप्रयासं कृतवान् किन्तु जालात् मुक्तः नाभवत् । अकस्मात् तत्र एकः मूषकः समागच्छत् । बद्धं व्याघ्रं दृष्ट्वा सः तम् अवदत् - अहो! भवान् जाले बद्धः । अहं त्वां मोचयितुम् इच्छामि । तच्छ्रुत्वा व्याघ्रः साट्टहासम् अवदत् - अरे! त्वं क्षुद्रः जीवः मम साहाय्यं करिष्यसि । यदि त्वं मां मोचयिष्यसि तर्हि अहं त्वां न हनिष्यामि । मूषकः स्वकीयैः लघुदन्तैः तज्जालस्य कर्तनम् कृत्वा तं व्याघ्रं बहिः कृतवान् ।

6. यथानिर्देशमुत्तरत -

क] सः लोमशिकायै सर्वां कथां न्यवेदयत् । - अस्मिन् वाक्ये विशेषणपदं किम् ।

उ०→ अस्मिन् वाक्ये 'सर्वाम्' विशेषणपदं अस्ति ।

ख] अहं त्वत्कृते धर्मम् आचरितवान् - अत्र अहम् इति सर्वनामपदं कस्मै प्रयुक्तम् ।

उ०→ अत्र 'अहं' इति सर्वनामपदं 'चंचलाय' प्रयुक्तम् ।

ग] 'सर्वः स्वार्थं समीहते' अस्मिन् वाक्ये कर्तृपदं किम् ।

उ०→ अस्मिन् वाक्ये 'सर्वः' पदं कर्तृपदम् अस्ति ।

Scanned with CamScanner

घ] सा सहसा चञ्चलमुपसृत्य कथयति - वाक्यात् एकम् अव्ययपदं चित्वा लिखत।

उ० → इति वाक्ये 'सहसा' पदम् अव्ययपदं अस्ति।

ङ] 'का वार्ता? माम् अपि विज्ञापय' - अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किम्? क्रियापदस्य पदपरिचयमपि लिखत:।

उ० → अस्मिन् वाक्ये विज्ञापन पदं क्रियापदम् अस्ति। अस्य पदस्य परिचय वर्तते। ~~उपसर्ग~~

उपसर्ग - वि, धातु: - ज्ञा, प्रत्यय: - णिच्, लकार: - लोट्लकार:, पुरुष-मध्यमपु०, वचनम् - एकवचनं।

07. उदाहरणानुसारं रिक्तस्थानानि पूरयत —

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
यथा- मातृ (प्रथमा)	माता	मातरौ	मातर:
स्वसृ (प्रथमा)	स्वसा	स्वसारौ	स्वसार:
मातृ (तृतीया)	मात्रा	मातृभ्याम्	मातृभि:
स्वसृ (तृतीया)	स्वस्रा	स्वसृभ्याम्	स्वसृभि:
स्वसृ (सप्तमी)	स्वसरि	स्वस्रो:	स्वसृषु:
मातृ (सप्तमी)	मातरि	मात्रो:	मातृषु:
स्वसृ (षष्ठी)	स्वसु:	स्वस्रो:	स्वसृणाम्
मातृ (षष्ठी)	मातु:	मात्रो:	मातृणाम्

(आ) धातुं प्रत्ययं च लिखत —

	पदानि	=	धातु:		प्रत्यय:
यथा-	गन्तुम्	=	गम्	+	तुमुन्
	द्रष्टुम्	=	दृश्	+	तुमुन्
	करणीय	=	कृ	+	अनीयर्
	पातुम्	=	पा	+	तुमुन्

Scanned with CamScanner

पाठ - 5

खादितुम् = खाद् + तुमुन्
कृत्वा = कृ + क्त्वा

पाठ - 06 [गृहं शून्यं सुतां विना]
[बेटी के बिना घर सूना होता है।]

शब्दार्थ- भ्रातृजाया - मामी । वाच्छामि - चाहता हूँ। चाहती हूँ। साकम् - साथ । दिष्ट्या - भाग्य से। ह्य: - कल । सार्द्धम् - साथ । उभौ - दोनों। कुक्षौ - कोख में। उद्विग्ना - चिंतित। वधार्हा - वध के योग्य। क्रोडे - गोदी में। आयास: - प्रयास । निर्घृणम् - घृणा योग्य । दुहिता - पुत्री । निधाय - रख कर । गर्हितम् - निन्दित । कनिष्ठा - छोटी । अपगत: - दूर हो गया । सन्नद्ध: - तैयार । श्रुतजात - शास्त्रों का समूह । श्रुतचिन्तने - तत्वों (ज्ञान) के चिन्तन - मनन में । शत्रुविदारणे - शत्रुओं को पराजित करने में। सकलासु - सभी । दिक्षु - दिशाओं में । सबला - बल से युक्त । उत्साहयताम् - प्रोत्साहित करें ।

पाठ - 06 [गृहं शून्यं सुतां विना]

श्लोक —

01. 'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः।
यत्रैताः न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः॥'

अर्थ — 'जहाँ नारियों का सम्मान होता है वहाँ देवता निवास करते हैं किन्तु जहाँ उनका सम्मान नहीं होता वहाँ सारे कार्य निष्फल हो जाते हैं।'

02. या गार्गी श्रुतचिन्तने नृपनये पाञ्चालिका विक्रमे।
लक्ष्मीः शत्रुविदारणे गगनं विज्ञानाङ्गणे कल्पना।
इन्द्रोद्योगपथे च खेलजगति ख्यातामितः
साइना सेयं स्त्री सकलासु दिक्षु सबला सर्वैः
सदोत्साह्यताम्।

अर्थ — अर्थात् जो स्त्री तत्वों के चिन्तन में गार्गी की तरह, राजनीति में पंचाली की तरह, पराक्रम में लक्ष्मी (रानी लक्ष्मी बाई) की तरह, शत्रु के विनाश में आकाश की तरह (असीमित) विज्ञान के क्षेत्र में कल्पना चावला की तरह, उद्योग के पथ पर कठिन परिश्रम करने में इंद्र की तरह, खेल जगत में चारों ओर प्रसिद्धि पाने वाली साइना की तरह, ऐसी वह स्त्री सभी दिशाओं में सफल हो तथा सभी के द्वारा प्रोत्साहित रहे।

Scanned with CamScanner

अभ्यास:

01. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृत भाषया लिखत -

(क) दिष्ट्या का समागता ?

उ० → दिष्ट्या भगिनी समागता।

(ख) राकेशस्य कार्यालये का निश्चिता ?

उ० → राकेशस्य कार्यालये गोष्ठी निश्चिता।

(ग) राकेशः शालिनीं कुत्र गन्तुं कथयति ?

उ० → राकेशः शालिनीं चिकित्सकां प्रति गन्तुं कथयति।

(घ) सायंकाले भ्राता कार्यालयात् आगत्य किम् करोति?

उ० → सायंकाले भ्राता कार्यालयात् आगत्य देवीस्तुतिं करोति।

(ङ) राकेशः कस्याः तिरस्कारं करोति ?

उ० → राकेशः कन्यायाः तिरस्कारं करोति।

(च) शालिनी भ्रातरम् कां प्रतिज्ञां कर्तुं कथयति ?

उ० → शालिनी भ्रातरम् कन्यारक्षणार्थम् प्रतिज्ञां कर्तुं कथयति।

(छ) यत्र नार्यः न पूज्यन्ते तत्र किम् भवति ?

उ० → यत्र नार्यः न पूज्यन्ते तत्र क्रिया अफला भवति।

02. अधोलिखितपदानां संस्कृतरूपं (तत्सम रूपं) लिखत -

(क) कोख - कुक्षिः।

(ख) साथ - सह।

(ग) गोद - क्रोडः।

(घ) भाई - भ्राता।

(ङ) कुआँ - कूपः।

(च) दूध - दुग्धः।

Scanned with CamScanner

03. उदाहरणमनुसृत्य कोष्ठकप्रदत्तेषु पदेषु तृतीया-विभक्तिं प्रयुज्य रिक्तस्थानानि पूरयत -

(क) मात्रा सह पुत्री गच्छति (मातृ)
(ख) परिश्रमेण विना विद्या न लभ्यते (परिश्रम)
(ग) छात्रः लेखन्या लिखति (लेखनी)
(घ) सूरदासः नेत्राभ्यां अन्धः आसीत् (नेत्र)
(ङ) सः मित्रेण साकम् समयं यापयति (मित्र)

04. 'क' स्तम्भे विशेषणपदं दत्तम् 'ख' स्तम्भे च विशेष्यपदम्। तयोर्मेलनम् कुरुत -

	'क' स्तम्भः	'ख' स्तम्भः		'क' स्तम्भः	'ख' स्तम्भः
(1)	स्वस्था	(क) कृत्यम्	(1)	स्वस्था	— (घ) मनोदशा
(2)	महत्वपूर्णा	(ख) पुत्री	(2)	महत्वपूर्णा	— (ङ) गोष्ठी
(3)	जघन्यम्	(ग) वृत्तिः	(3)	जघन्यम्	— (क) कृत्यम्
(4)	क्रीडन्ती	(घ) मनोदशा	(4)	क्रीडन्ती	— (ख) पुत्री
(5)	कुत्सिता	(ङ) गोष्ठी	(5)	कुत्सिता	— (ग) वृत्तिः

05. अधोलिखितानां पदानां विलोमपदं पाठात् चित्वा लिखत -

(क) श्वः - ह्यः।
(ख) प्रसन्ना - कुण्ठिता।
(ग) वरिष्ठा - कनिष्ठा।
(घ) प्रशंसितम् - गर्हितम्।
(ङ) प्रकाशः - अन्धकारः।
(च) सफलाः - अफलाः।
(छ) निरर्थकः - सार्थकः।

Scanned with CamScanner

पाठ-06

06. रेखांकितपदमाधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत -

(क) प्रसन्नतायाः विषयोऽयम् ।
उ० → कस्याः विषयोऽयम् ?

(ख) सर्वकारस्य घोषणा अस्ति ।
उ० → कस्य घोषणा अस्ति ?

(ग) अहम् स्वापराधं स्वीकरोमि ।
उ० → अहम् किम् स्वीकरोमि ?

(घ) समयात् पूर्वम् आशां सं करोषि ।
उ० → कस्मात् पूर्वम् आशा सं करोषि ?

(ङ) अम्बिका क्रोडे उपविशति ।
उ० → अम्बिका कुत्र उपविशति ?

07. अधोलिखिते सन्धिविच्छेदे रिक्त स्थानानि पूरयत

यथा - नोक्तवती		न		उक्तवती
सहसैव	=	सहसा	+	एव
परामर्शानुसारम्	=	परामर्श	+	अनुसारम्
वधार्हा	=	वध	+	अर्हा
अधुनैव	=	अधुना	+	एव
प्रवृत्तोऽपि	=	प्रवृत्तः	+	अपि

Scanned with CamScanner

पाठ -7

[भारतजनताऽहम् – मैं भारत की जनता हूँ।]

पद्य-01 अभिमानधना विनयोपेता, शालीना भारतजनताऽहम्।
कुलिशादपि कठिना कुसुमादपि, सुकुमारा भारतजनताऽहम्॥

शब्दार्थ – अभिमानधना – स्वाभिमान रूपी धन वाली।
विनयोपेता (विनय+उपेता) – विनम्रता से परिपूर्ण। युक्त।
कुलिशादपि (कुलिशात् +अपि) – वज्र से भी। कठिना-कठोर।
कुसुमादपि (कुसुमात् +अपि) – फूल से भी। सुकुमारा – अर्थात कोमल। भारतजनताऽहम् – मैं भारत की जनता हूँ।

अन्वय :- अहम भारतजनता अभिमानधना, विनयोपेता शालीना (च अस्मि) अहम भारतजनता कुलिशादपि कठिना, कुसुमादपि सुकुमारा (अस्मि)।

अर्थ :- मैं स्वाभिमान रूपी धन वाली, विनम्रता से परिपूर्ण और शालीन भारत की जनता हूँ। मैं वज्र से भी कठोर और फूल से भी कोमल भारत की जनता हूँ।

पद्य-02. निवसामि समस्ते संसारे, मन्ये च कुटुम्बं वसुन्धराम्।
प्रेयः श्रेयः च चिनोम्युभयं, सुविवेका भारतजनताऽहम्॥

शब्दार्थ - संसारे - संसार में। निवसामि - रहती हूँ।
वसुंधराम् – पृथ्वी को। कुटुम्बम् - परिवार। प्रेयः – (प्रियकर) – अच्छा लगने वाला। प्रिय। श्रेयः – कल्याणकारी।
चिनोम्युभयम् – (चिनोमि+उभयम्) – दोनों को चुनती हूँ।
सुविवेका – अच्छे विवेक (बुद्धि) वाली।

अन्वय :- अहम भारतजनता समस्ते संसारे निवसामि, (अहं) वसुन्धरां च कुटुम्बं मन्ये सुविवेका (भारतजनताऽहम) प्रेयः, श्रेयः च उभयं चिनोमि।

अर्थ - मैं भारत की जनता, सम्पूर्ण संसार में निवास करती हूँ, पूरी पृथ्वी को अपना परिवार मानती हूँ, मैं सुबुद्धि (अच्छी बुद्धिवाली) भारत की जनता, प्रिय और कल्याणकारी दोनों को चुनती हूँ।

Scanned with CamScanner

पद्य-03. विज्ञानधनाऽहं ज्ञानधना, साहित्यकला-सङ्गीतपरा।
अध्यात्मसुधातटिनी-स्नानैः परिपूता भारतजनताऽहम् ॥3॥
शब्दार्थ - ज्ञानधना - ज्ञानरूपी धनवाली। विज्ञानधना - विज्ञानरूपी धनवाली। सङ्गीतपरा - संगीत से परिपूर्ण।
अध्यात्म सुधातटिनी -स्नानैः अध्यात्मरूपी अमृतमयी नदी में स्नान से। परिपूता - पवित्र।
अन्वय:- अहं भारत जनता ज्ञानधना, विज्ञानधना (अस्मि), साहित्य-कला, सङ्गीतपरा (अस्मि)। अहम् अध्यात्मसुधा-तटिनी-स्नानैः परिपूता (अस्मि)।
अर्थ- मैं भारत की जनता, ज्ञान और विज्ञानरूपी धन वाली हूँ; मैं साहित्य, संगीत कला आदि के ज्ञान से परिपूर्ण हूँ। मैं अध्यात्मरूपी अमृतमयी नदी द्वारा पवित्र (भारत की जनता) हूँ।

पद्य- 04. मम गीतैर्मुग्धं समं जगत्, मम नृत्यैर्मुग्धं समं जगत्।
मम काव्यैर्मुग्धं समं जगत्, रसभरिता भारतजनताऽहम् ॥4॥
शब्दार्थ :- गीतैर्मुग्धम् (गीतैः+मुग्धम्) - गीतों से मुग्ध/मोहित।
नृत्यैर्मुग्धम् (नृत्यैः+मुग्धम्) - नृत्यों से मुग्ध/मोहित।
काव्यैर्मुग्धम् (काव्यैः+मुग्धम्) - काव्य से मुग्ध/मोहित।
समम् - सम्पूर्ण। रसभरिता - आनंद से परिपूर्ण। जगत्-संसार।
अन्वय:- मम गीतैः समं जगत् मुग्धम् (अस्ति), मम नृत्यैः समं जगत् मुग्धम् (अस्ति), मम काव्यैः समं जगत् मुग्धम् (अस्ति), अहं रसभरिता भारत जनता (अस्मि)।
अर्थ:- मेरे गीतों से सारा संसार मुग्ध है; मेरे नृत्य से सारा संसार मुग्ध है, मेरे काव्य से सारा संसार मुग्ध है, मैं आनंद रस से परिपूर्ण भारत की जनता हूँ।

Scanned with CamScanner

पद्य-05. उत्सवप्रियाऽहं श्रमप्रिया, पद्यात्रा-देशाटन-प्रिया।
लोकक्रीडासक्ता वर्धेऽतिथिदेवा, भारतजनताऽहम् ॥5॥
शब्दार्थ :- उत्सवप्रिया - जिसको उत्सव अच्छे लगते हों।
श्रमप्रिया - जिसको मेहनत करना पसंद हो।
पदयात्रा - पैदलयात्रा। देशाटन - देशमें भ्रमण / घूमना।
लोकक्रीडा - स्थानीय / पारम्परिक खेल। आसक्ता - अनुराग।
अन्वय:- अहम् भारतजनता उत्सवप्रिया, श्रमप्रिया, पदयात्रा-देशाटन-प्रिया, लोकक्रीडासक्ता (अस्मि), अहम् अतिथिदेवा वर्धे।
अर्थ - मैं उत्सव को पसंद करने वाली, परिश्रम को पसंद करनेवाली, पदयात्रा द्वारा देश भ्रमण को पसंद करने वाली, लोकक्रीडा / पारम्परिक खेलों में अनुराग / स्नेह रखने वाली, अतिथि को देवताओं से बढ़कर मानने वाली (भारत की जनता) हूँ।
पद्य - 06. मैत्री मे सहजा प्रकृतिरस्ति, नो दुर्बलतायाः पर्यायः।
मित्रस्य चक्षुषा संसारं, पश्यन्ती भारतजनताऽहम् ॥6॥
शब्दार्थ:- मैत्री - मित्रता। मे (मम) - मेरा। प्रकृति - स्वभाव।
नो - नहीं। दुर्बलतायाः - दुर्बलता / कमजोरी का।
चक्षुषा - आँख से। पश्यन्ती - देखती हुई।
अन्वय:- मैत्री मे सहजा प्रकृतिरस्ति, दुर्बलतायाः पर्यायः नो, मित्रस्य चक्षुषा संसारं पश्यन्ती अहं भारतजनता (अस्मि)।
अर्थ :- मित्रता मेरा सहज स्वभाव है, यह हमारी दुर्बलता / कमजोरी का पर्याय नहीं है, मैं मित्र की आँखो दृष्टि से संसार को देखने वाली भारत की जनता हूँ।
पद्य-07- विश्वस्मिन् जगति गताहमस्मि, विश्वस्मिन् जगति सदा दृश्यते।
विश्वस्मिन् जगति करोमि कर्म, कर्मण्या भारतजनताऽहम् ॥7॥

पाठ - 07

शब्दार्थ :- विश्वस्मिन् - (सारे) संसार में। जगति - संसार में।
गताहमस्मि (गता + अहम + अस्मि) - मैं गई हुई हूँ।
करोमि - करता / करती हूँ। कर्मण्या - कर्मशील।
दृश्ये - देखी जाती हूँ।

अन्वय :- अहं विश्वस्मिन् जगति गता अस्मि, (अहं) विश्वस्मिन् जगति सदा दृश्ये, अहं कर्मण्या भारतजनता विश्वस्मिन् जगति कर्म करोमि।

अर्थ :- मैं सम्पूर्ण विश्व (संसार) में गई हुई हूँ, मैं सम्पूर्ण विश्व में देखी जाती हूँ, मैं कर्मशील भारत की जनता हूँ जो सम्पूर्ण विश्व में कार्य करती हूँ।

-: अभ्यासः :-

1. पाठे दत्तानां पद्यानां सस्वरवाचनं कुरुत :-
उ०. स्वयं वाचन करें

2. प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत -

क] अहं वसुंधराम् किम् मन्ये ?
उ०- कुटुम्बम्

ख] मम सहजा प्रकृति का अस्ति ?
उ०- मैत्री

ग] अहं कस्मात् कठिना भारतजनताऽस्मि ?
उ० - वज्रात्

घ] अहं मित्रस्य चक्षुषां किं पश्यन्ती भारतजनताऽस्मि ?
उ० - संसारम (विश्वं)।

Scanned with CamScanner

03 प्र० 03. प्रश्नानाम् उत्तराणि पूर्णवाक्येन लिखत -

क] भारतजनताऽहम् कै: परिपूता अस्ति ?

उ० - भारतजनताऽहम अध्यात्मसुधातटिनीस्नानैः परिपूता अस्ति।

ख] समं जगत् कथं मुग्धमस्ति ?

उ० समं जगत् गीतैः मुग्धमस्ति।

ग] अहं किं किं चिनोमि ?

उ० अहं श्रेयः प्रेयश्च चिनोमि।

घ] अहं कुत्र सदा दृश्ये ?

उ० अहं विश्वस्मिन् जगति सदा दृश्ये।

ङ] समं जगत् कैः कैः मुग्धम् अस्ति ?

उ० समं जगत् काव्यैः नृत्यैः मुग्धम् अस्ति।

04. सन्धिविच्छेदं पूरयत -

क] विनयोपेता = विनय + उपेता

ख] कुसुमादपि = कुसुमात् + अपि

ग] चिनोम्युभयम = चिनोमि + उभयम

घ] नृत्यैर्मुग्धम = नृत्यैः + मुग्धम

ङ] प्रकृतिरस्ति = प्रकृतिः + अस्ति

च] लोकक्रीडासक्ता = लोकक्रीडा + आसक्ता

05. विशेषण - विशेष्य पदानि मेलयत -

विशेषण-पदानि	विशेष्य-पदानि
सुकुमारा	जगत्
सहजा	संसारे
विश्वस्मिन्	भारतजनता
समम्	प्रकृति
समस्ते	जगति

Scanned with CamScanner

उत्तर -

विशेषण - पदानि		विशेष्य - पदानि
सुकुमारा	—	भारतजनता ।
सहजा	—	प्रकृति ।
विश्वास्मिन्	—	जगति ।
समम्	—	जगत ।
समस्ते	—	संसारे ।

6. समानार्थकानि पदानि मेलयत - ।

प्रश्न —	उत्तर —
जगति - नदी	जगति - संसारे
कुलिशात् - पृथ्वीम्	कुलिशात् - वज्रात्
प्रकृति - संसारे	प्रकृति - स्वभावः
चक्षुषा - स्वभावः	चक्षुषा - नेत्रेण
तटिनी - वज्रात्	तटिनी - नदी
वसुंधराम - नेत्रेण	वसुंधराम् - पृथ्वीम्

7. उचित कथानां समक्षम् (आम्) अनुचित कथनानां समक्षं च (न) इति लिखत -

क] अहं परिवारस्य चक्षुषा संसारं पश्यामि ।
ख] समं जगत् मम काव्यैः मुग्धमास्ति ।
ग] अहम् अविवेका भारतजनता अस्मि ।
घ] अहं वसुंधराम् कुटुम्बं न मन्ये ।
ङ] अहं विज्ञानधना ज्ञानधना चास्मि ।

उत्तर :- क] आम   ख] आम
ग] न   घ] न
ङ] आम

Scanned with CamScanner

अष्टमः पाठः

[संसारसागरस्य नायकाः - संसार सागर के नायक]

शब्दार्थ :- आसन् - थे। अज्ञातनामानः - अज्ञात नाम वाले। शतशः - सैकड़ों। सहस्रशः - हजारों। तडागाः - तालाबों। सहसैव - अचानक ही। शून्यात् - शून्य से / स्वयं ही। प्रकटीभूताः - प्रकट हुए। इमे एव - ये ही। एतेषाम् - इनका। नेपथ्ये - पर्दे के पीछे। निर्मापयितॄणाम् - बनवाने वालों की / निर्माण चाहने वालों की। निर्मातॄणां - बनाने वालों की। एककम् - इकाई। दशकम् - दहाई। आहत्य - गुणित होकर। विगतेषु द्विशतवर्षेषु - पिछले दो सौ वर्षों में। नूतनपद्धत्या - नवीन पद्धति द्वारा। यत्किञ्चित् - जो कुछ भी। उद्भूता - जागृत हुई। अस्मात्पूर्वम् - इससे पहले। प्रविधिः - तकनीक। सम्पादितम् - पूर्ण किया। मापयितुम् - मापने के लिए। प्रयतितम् - प्रयत्न किया। वर्तन्ते - है। बहुप्रथिताः - बहुत प्रसिद्ध। अशेषे - सम्पूर्ण। निर्मीयन्ते स्म - बनाए जाते थे। गजधरः - गज को धारण करने वाला। सादरं - आदर पूर्वक। स्मरणार्थम् - याद करने के लिए। उपयुज्यते - प्रयुक्त है। त्रिहस्त - परिमाणात्मिकीं - तीन हाथ के माप की। लौहयष्टिं - लोहे की छड़। शिल्पिरूपेण - कारीगर के रूप में। समादृताः - आदरणीय। गाम्भीर्यं - गहराई। मापयेत् - माप सके। वास्तुकाराः - वास्तुकार / दस्तकार। दायित्वं - दायित्व / भार। निभालयन्ति - निभाते थे।

Scanned with CamScanner

आधृतानि आसन् - आधारित / निर्भर थे। प्रस्तुवन्ति - प्रस्तुत करते हैं। भाविव्ययम् - होनेवाले खर्च को। आकलयन्ति - अनुमान / आंकलन करते थे। उपकरणभारान् - साधन सामग्री को। संगृह्णन्ति - संग्रह / इकट्ठा करते थे। तद् - वह। याचन्ते स्म - माँगते थे। यद् - जो। दातुं - देने में। अतिरिच्य - अतिरिक्त। प्रदीयते स्म - प्रदान किया जाता था।

अभ्यासः

01. एकपदेन उत्तरत —

क] कस्य राज्यस्य भागेषु गजधरः शब्दः प्रयुज्यते?
उ० → राजस्थानस्य।

ख] गजपरिमाणं कः धारयति?
उ० → गजधरः।

ग] कार्यसमाप्तौ वेतनानि अतिरिच्य गजधरेभ्यः किं प्रदीयते स्म?
उ० → सम्मानम्।

घ] के शिल्पिरूपेण न समादृताः भवन्ति?
उ० → गजधराः।

Scanned with CamScanner

02. अधोलिखितानां प्रश्नानामुत्तराणि लिखत —

क] तडागाः कुत्र निर्मीयन्ते स्म ?
उ० → तडागाः अशेषे देशे निर्मीयन्ते स्म ।
ख] गजधराः कस्मिन् रूपे परिचिताः ?
उ० → गजधराः 'समाजस्य गाम्भीर्यस्य मापकाः' रूपे परिचिताः ।
ग] गजधराः किं कुर्वन्ति स्म ?
उ० → गजधराः वास्तुकाराः रूपेण नवनिर्माणस्य योजनां प्रस्तुवन्ति स्म, भाविव्ययम् आकलयन्ति स्म । उपकरणभारान् संग्रहणन्ति स्म ।
घ] के सम्माननीयाः ?
उ० → गजधराः सम्माननीयाः ।

03. रेखाङ्कितानि पदानि आधृत्य प्रश्न - निर्माणं कुरुत —
क] सुरक्षाप्रबन्धनस्य दायित्वं गजधराः निभालयन्ति स्म ।
कस्य दायित्वं गजधराः निभालयन्ति स्म ?
ख] तेषां स्वामिनः असमर्थाः सन्ति ।
केषां स्वामिनः असमर्थाः सन्ति ?
ग] कार्यसमाप्तौ वेतनानि अतिरिच्य सम्मानमपि प्राप्नुवन्ति ।
कार्यसमाप्तौ कानि अतिरिच्य सम्मानमपि प्राप्नुवन्ति ?
घ] गजधरः सुन्दरः शब्दः अस्ति ।
कः सुन्दरः शब्दः अस्ति ?
ङ] तडागाः संसारसागराः कथ्यन्ते ।
के संसारसागराः कथ्यन्ते ?

Scanned with CamScanner

04. अधोलिखितेषु यथापेक्षितं सन्धिं / विच्छेदं कुरुत –

(क) अद्य + अपि = अद्यापि

(ख) स्मरण + अर्थम् = स्मरणार्थम्

(ग) इति + अस्मिन् = इत्यस्मिन्

(घ) एतेषु + एव = एतेष्वेव

(ङ) सहसा + एव = सहसैव

05. मञ्जूषातः समुचितानि पदानि चित्वा रिक्त-स्थानानि पूरयत –

[रचयन्ति गृहीत्वा सहसा जिज्ञासा सह]

(क) छात्राः पुस्तकानि गृहीत्वा विद्यालयं गच्छन्ति।

(ख) मालाकाराः पुष्पैः मालाः रचयन्ति।

(ग) मम मनसि एका जिज्ञासा वर्तते।

(घ) रमेशः मित्रैः सह विद्यालयं गच्छति।

(ङ) सहसा बालिका तत्र अहसत्।

06. पदनिर्माणं कुरुत –

	धातु		प्रत्ययः		पदम्
यथा–	कृ	+	तुमुन्	=	कर्तुम्
	हृ	+	तुमुन्	=	हर्तुम्
	तॄ	+	तुमुन्	=	तर्तुम्
यथा–	नम्	+	क्त्वा	=	नत्वा
	गम्	+	क्त्वा	=	गत्वा
	त्यज्	+	क्त्वा	=	त्यक्त्वा
	भुज्	+	क्त्वा	=	भुक्त्वा

Scanned with CamScanner

उपसर्गः	धातुः	प्रत्ययः	= पदम्
यथा – उप	गम्	ल्यप्	= उपगम्य
सम्	पूज्	ल्यप्	= सम्पूज्य
आ	नी	ल्यप्	= आनीय
प्र	दा	ल्यप्	= प्रदाय

07. कोष्ठकेषु दत्तेषु शब्देषु समुचितां विभक्तिं योजयित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत —

यथा — विद्यालयं परितः वृक्षाः सन्ति। (विद्यालय)

(क) ग्रामम् उभयतः ग्रामाः सन्ति। (ग्राम)

(ख) नगरम् सर्वतः अट्टालिकाः सन्ति। (नगर)

(ग) धिक् कापुरुषम्। (कापुरुष)

यथा — मृगाः मृगैः सह धावन्ति। (मृग)

(क) बालकाः बालिकाभिः सह पठन्ति। (बालिका)

(ख) पुत्रः पित्रा सह आपणं गच्छति। (पितृ)

(ग) शिशुः मात्रा सह क्रीडति। (मातृ)

नवमः पाठः-

[सप्तभगिन्यः - सात बहनें]

शब्दार्थ :- सुप्रभातम् - सुबह की नमस्ते। भवतु - अच्छा / ठीक है। पठनीयम् - पढ़ना। ज्ञातुमिच्छामः - जानना चाहते हैं। शोभनम् - सुन्दर। कति - कितने। चतुर्विंशतिः - चौबीस। पञ्चविंशति - पच्चीस। भगिनी - बहन। नवविंशतिः - उनतीस। केन्द्रशासितप्रदेशाः - केन्द्र द्वारा शासित प्रदेश। एतद्व्यतिरिच्य - इसके अतिरिक्त। सम्यग्जानाति - अच्छी प्रकार जानती है। यद्येतेषु राज्येषु - इन राज्यों में। समवायः - समूह। प्रथितः - प्रसिद्ध। साश्चर्यम् - आश्चर्यपूर्वक। परस्परं पश्यन्तः - एक दूसरे को देखते हुए। प्रतीकात्मको - सांकेतिक। कदाचित् - सम्भवतः। साम्याद् - समानता के कारण। कौतूहलं - जिज्ञासा। उक्तोपाधिना - कही गई उपाधि के कारण। शृणुत - सुनो। अद्वयं - 'अ' से प्रारंभ होने वाला। मत्रयम् - 'म' से प्रारंभ होने वाले तीन अतिरिक्त। मतम् - माना गया है। इत्थं - इस प्रकार। क्षेत्रपरिमाणैः - क्षेत्रफल की दृष्टि से। लघूनि - छोटे। गुणगौरवदृष्ट्या - गुण और गौरव की दृष्टि से। बृहत्तराणि - बड़े। स्वीये - अपने। स्वाधीनाः - स्वतन्त्र। दृष्टाः - दृष्टिगोचर होते हैं। केनापि - किसी के द्वारा भी। स्वायत्तीकृताः - अपने अधीन किए गए। महत्त्वशालिनी - महत्त्व रखने वाले।

Scanned with CamScanner

श्रुतमधुरशब्दोऽयं - सुनने में मधुर यह शब्द। विगतशताब्दस्य - बीती शताब्दी को। द्विसप्ततितमे - बहत्तरवें। प्रवर्तितः - प्रयुक्त किया गया। विहितम् - विधिपूर्वक किया गया। वैशिष्ट्यमस्ति - विशेषता है। नूनम् - अवश्य। प्रभृतिभिः - आदि से। प्राकृतिकसम्पद्भिः - प्राकृतिक सम्पदा द्वारा। सुसमृद्धानि - समृद्ध। पुष्प - स्तबकसदृशानि - फूलों के गुच्छे के समान। मनस्थागता - मन से आई हुई। सावहितमनसा - सावधान मन से। बहवः - अनेक। ऊर्जस्विनः - ऊर्जायुक्त। समन्विताः - समन्वित। पर्वपरम्पराभिः - त्योहारों की परम्पराओं द्वारा। परिपूरिताः - पूर्ण, भरे हुए। निष्णाताः - कुशल, प्रवीण। प्राप्यन्ते - पाए जाते हैं। बाहुल्यं - अधिकता। वंशवृक्षनिर्मितानां - बाँस के वृक्षों से निर्मित। प्राचुर्यं - प्रचुरता, अधिकता। अवाप्तोऽस्ति - प्राप्त हो गई है। बह्वाकर्षकः - अत्यधिक आकर्षक। समीचीनः - उपयुक्त, कार्यसाधक। सार्द्धं - साथ। भ्रमणार्थं - भ्रमण के लिए।

— : अभ्यासः : —

1. उच्चारणं कुरुत -

उ0. स्वयं उच्चारण करें -

पाठ - 09

2. प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत :—

क] अस्माकं देशे कति राज्यानि सन्ति ?
उ० -> अष्टाविंशतिः ।
ख] प्राचीनेतिहासे काः स्वाधीनाः आसन् ?
उ० -> सप्तभगिन्यः ।
ग] केषां समवायः 'सप्तभगिन्यः' इति कथ्यते ?
उ० -> सप्तराज्यानाम् ।
घ] अस्माकं देशे कति केन्द्रशासितप्रदेशाः सन्ति ?
उ० -> सप्त ।
ङ] सप्तभगिनी - प्रदेशे कः उद्योगः सर्वप्रमुखः ?
उ० -> वंशउद्योगः ।

03. पूर्णवाक्येन उत्तराणि लिखत —
क] भगिनीसप्तके कानि राज्यानि सन्ति ?
उ० -> अरुणाचल प्रदेशः, असमः, मणिपुरम्, मिजोरमः, मेघालयः, नागालैण्डः, त्रिपुरा ।
ख] इमानि राज्यानि सप्तभगिन्यः इति किमर्थं कथ्यन्ते ?
उ० -> इमानि राज्यानि सप्तभगिन्यः सामाजिक, सांस्कृतिक परिदृश्यानां साम्यात् कथ्यन्ते ।
ग] सप्तभगिनी - प्रदेशे के निवसन्ति ?
उ० -> सप्तभगिनी प्रदेशे गारो - खासी - नागा - मिजो बहवः जन जातीयाः निवसन्ति ।
घ] एतत्प्रादेशिकाः कैः निष्णाताः सन्ति ?
उ० -> एतत्प्रादेशिकाः बहुभाषाभिः समन्विताः पर्वपरम्पराभिः परिपूरिताः स्वलीलाः कलाभिश्च निष्णाताः सन्ति ।
ङ] वंशवृक्षवस्तूनाम् उपयोगः कुत्र क्रियते ?
उ० -> वंशवृक्षवस्तूनाम् उपयोगः आवस्त्राभूषणेभ्यः

Scanned with CamScanner

पाठ – 09

Page no 43

गृह निर्माण पर्यन्तं प्रायः वंश वृक्ष निर्मितानां वस्तूनाम् उपयोगः क्रियन्ते ।

04. रेखांकितपदमाधृत्य प्रश्न निर्माणं कुरुत –

क] वयं स्वदेशस्य राज्यानां विषये ज्ञातुमिच्छामि ?
उ०→ वयं कस्य राज्यानां विषये ज्ञातुमिच्छामि ?

ख] सप्तभगिन्यः प्राचीनेतिहासे प्रायः स्वाधीनाः एव दृष्टाः ?
उ०→ काः प्राचीनेतिहासे प्रायः स्वाधीनाः एव दृष्टाः ।

ग] प्रदेशेऽस्मिन् हस्तशिल्पानां बाहुल्यं वर्तते ?
उ०→ प्रदेशेऽस्मिन् केषाम् बाहुल्यं वर्तते ।

घ] एतानि राज्यानि तु भ्रमणार्थं स्वर्गसदृशानि ?
उ०→ एतानि राज्यानि तु भ्रमणार्थं कानि ।

05. यथानिर्देशमुत्तरत –

क] 'महोदये ! मे भगिनी कथयति ।' – अत्र 'मे' इति सर्वनामपदं कस्यै प्रयुक्तम् ? उ० → स्वरा ।

ख] सामाजिक – सांस्कृतिकपरिदृश्यानां साम्यात् इमानि उक्तोपाधिना प्रथितानि – अस्मिन् वाक्ये प्रथितानि इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम् ? उ० → उक्तोपाधिना ।

ग] एतेषां राज्यानां पुनः सङ्घटनम् विहितम् – अत्र 'सङ्घटनम्' इति कर्तृपदस्य क्रियापदं किम् ? उ० → कर्ता – राज्याणां, क्रिया – विहितम् ।

घ] अत्र वंशवृक्षाणां प्राचुर्यम् विद्यते – अस्मात् वाक्यात् 'अल्पता' इति पदस्य विपरीतार्थकं पदं चित्वा लिखत ? उ० → प्राचुर्यम् ।

Scanned with CamScanner

पाठ - 9

Page no. 44

ङ.] 'क्षेत्रपरिमाणे इमानि लघूनि वर्तन्ते।' - वाक्यात् 'सन्ति' इति क्रियापदस्य समानार्थकपदं चित्वा लिखत। उ० → वर्तन्ते।

06. अ] पाठात् चित्वा तद्भवपदानां कृते संस्कृत-पदानि लिखत -

	तद्भव - पदानि	संस्कृत - पदानि
यथा -	सात	सप्त
	बहिन	भगिनी
	संगठन	संघटनम्
	बाँस	वंशः
	आज	अद्य
	खेत	क्षेत्रम्

आ] भिन्नप्रकृतिकं पदं चिनुत -

क] गच्छति, पठति, धावति, अहसत्, क्रीडति।
उ० → अहसत्।

ख] छात्रः, सेवकः, शिक्षकः, लेखिका, क्रीडकः।
उ० → लेखिका।

ग] पत्रम्, मित्रम्, पुष्पम्, आम्रः, फलम्, शाखा।
उ० → आम्रः।

घ] व्याघ्रः, भल्लूकः, गजः, कपोतः, वृषभः, सिंहः।
उ० → कपोतः।

ङ.] पृथिवी, वसुन्धरा, धरित्री, यानम्, वसुधा।
उ० → यानम्।

Scanned with CamScanner

07. विशेष्य - विशेषणानाम् उचितं मेलनम् कुरुत -

विशेष्य - पदानि	विशेषण - पदानि
अयम्	संस्कृतिः
संस्कृतिविशिष्टायाम्	इतिहासे
महत्त्वाधायिनी	प्रदेशः
प्राचीने	समवायः
एकः	भारतभूमौ

उ० →

विशेष्य - पदानि		विशेषण - पदानि
अयम्	-	प्रदेशः
संस्कृतिविशिष्टायाम्	-	भारतभूमौ
महत्त्वाधायिनी	-	संस्कृतिः
प्राचीने	-	इतिहासे
एकः	-	समवायः

Scanned with CamScanner

दशमः पाठः

[नीतिनवनीतम् - नीतिश्लोक]

श्लोक :-01 अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।
चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम् ॥1॥

शब्दार्थ :- अभिवादनशीलस्य - अभिवादन (प्रणाम) करने वाले के। नित्यं - सदैव। वृद्धोपसेविनः - बड़े-बूढ़ों की सेवा करने वाले के। चत्वारि - चार। तस्य - उसके। आयु - उम्र। विद्या - ज्ञान। यशः - प्रसिद्धि। बलम - बल। वर्धन्ते - बढ़ते हैं।

अन्वय :- अभिवादनशीलस्य (नरस्य) नित्यं वृद्धोपसेविनः (च) तस्य चत्वारि - आयुः, विद्या, यशः बलम् (च) वर्धन्ते।

अर्थ :- जो व्यक्ति (अपने माता-पिता को) नित्य प्रणाम करता है तथा बड़े-बूढ़ों की सेवा करता है, उस व्यक्ति की आयु, विद्या, यश और बल, ये चार (चीजें) अपने-आप बढ़ती हैं।

श्लोक :-02. यं मातापितरौ क्लेशं सहेते सम्भवे नृणाम् ।
न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥2॥

शब्दार्थ :- नृणाम - मनुष्यों के। सम्भवे - पैदा होने पर। यं - जिस। क्लेशं - कष्ट को। मातापितरौ - माता-पिता। सहेते - सहते हैं। तस्य - उसका। निष्कृतिः - निस्तार (बदला)। वर्षशतैरपि - सौ वर्षों में भी। न - नहीं। कर्तुं - किया। शक्या - जा सकता।

अन्वय :- नृणाम सम्भवे यं क्लेशं मातापितरौ सहेते तस्य (क्लेशस्य) निष्कृतिः वर्षशतैरपि न कर्तुं शक्या।

अर्थ - मनुष्य के जन्म के समय जो कष्ट माता-पिता सहते हैं, उस कष्ट का निस्तार (बदला) सौ वर्षों में भी नहीं किया (चुकाया) जा सकता।

Scanned with CamScanner

श्लोक 03. तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा ।
तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते ॥03॥

शब्दार्थः- तयोः - उन दोनों का (माता-पिता का), आचार्यस्य - गुरु का । च - और । प्रियं - प्रिय । कुर्यात् - करना चाहिए, तेषु - उनमें, । एव - ही । त्रिषु - तीनों में । तुष्टेषु - संतुष्ट (होने पर) । सर्वं - सभी । तपः - तपस्या । समाप्यते - समाप्त हो जाती है ।

अन्वयः - तयोः (मातापित्रो) । आचार्यस्य च प्रियं कुर्यात्, तेषु त्रिषु एव तुष्टेषु (अस्माकं) सर्वं तपः समाप्यते ।

अर्थः - उन दोनों (माता-पिता) तथा गुरु का सदैव प्रिय करना चाहिए । उन तीनों के संतुष्ट होने पर हमारी सभी तपस्याएँ समाप्त हो जाती हैं । अर्थात् हमें हमारी सभी तपस्याओं का फल मिल जाता है ।

श्लोक-04. सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।
एतद्विद्यात्समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥4॥

शब्दार्थः- सर्वं - सब कुछ । परवशं - दूसरे के नियन्त्रण में । दुःखम् - दुख । आत्मवशं - स्वयं के नियन्त्रण में, । सुखम् - सुख । एतत् - यह । समासेन - संक्षेप में । सुखदुःखयोः - सुख और दुःख का । लक्षणम् - लक्षण । विद्यात् - जानना चाहिए ।

अन्वयः- सर्वं परवशं दुःखम्, सर्वम् आत्मवशं सुखम् (अस्ति), एतत् सुखदुःखयोः समासेन लक्षणम् विद्यात् ।

अर्थः- सब कुछ अपने वश में होना सुख है और सब कुछ दूसरे के वश में होना दुख है । हमें संक्षेप में सुख और दुःख का यही लक्षण जानना चाहिए ।

Scanned with CamScanner

पाठ - 10

श्लोक - 05. यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात्परितोषोऽन्तरात्मनः।
तत्प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतं तु वर्जयेत् ॥5॥

शब्दार्थ :- यत् - जो। कर्म - कार्य। कुर्वतः - करते हुए।
अन्तरात्मनः - अन्तरात्मा का। परितोषो - संतुष्ट।
तत् - वह। प्रयत्नेन - प्रयत्न पूर्वक। कुर्वीतत - करना चाहिए।
विपरीतं - इसके विपरीत। तु - तो। वर्ज्येत् - त्याग देना चाहिए।

अन्वय :- यत् कर्म कुर्वतत : अस्य अन्तरात्मनः परितोषो
स्यात् तत् प्रयत्नेन कुर्वीत, विपरीत तु वर्ज्येत् ।

अर्थ - जिस कार्य को करते हुए अन्तरात्मा को संतुष्टि मिलती हो, उसे प्रयत्नपूर्वक करना चाहिए। इसके विपरीत (संतुष्टि न होने वाले) कर्म का परित्याग करना चाहिए।

श्लोक - 6 दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत्।
सत्यपूतां वदेद्वाचं मनः पूतं समाचरेत् ॥6॥

शब्दार्थ :- दृष्टिपूतं - दृष्टि से पवित्र करके (अच्छी तरह देखकर)
पादं - पैर। न्यसेत् - रखना चाहिए। वस्त्रपूतं - कपड़े से पवित्र करके (छानकर)। जलं - पानी। पिबेत् - पीना चाहिए।
सत्यपूतां - सत्य से पवित्र करके (सत्य)। वाचं - वाणी।
वदेत् - बोलनी चाहिए, मनः पूतं - मन से पवित्र करके।
समाचरेत् - आचरण करना चाहिए।

अन्वय :- दृष्टिपूतं पादं न्यसेत्, वस्त्रपूतं जलं पिबेत्।
सत्यपूतां वाचं वदेत्, मनः पूतं समाचरेत् (च)॥

अर्थ - दृष्टि द्वारा पवित्र करके पैर रखना चाहिए, वस्त्र द्वारा पवित्र करके जल पीना चाहिए, सत्य द्वारा पवित्र करके वाणी बोलनी चाहिए तथा मन द्वारा पवित्र करके आचरण करना चाहिए।

Scanned with CamScanner

पाठ – 10
अभ्यास:

1. अधोलिखितानि प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत –

क] नृणां संभव कौ क्लेशं सहेते ?
उ० → माता - पितरौ ।

ख] कीदृशं जलं पिबेत् ?
उ० → वस्त्रपूत ।

ग] नीतिनवनीतम् पाठः कस्मात् ग्रन्थात् सङ्कलित ?
उ० → मनुस्मृति ।

घ] कीदृशीं वाचं वदेत् ?
उ० → प्रियं ।

ङ] उद्यानम् कैः निनादैः रम्यम् ?
उ० → संतोष ।

च] दुःखं किं भवति ?
उ० → परवशं ।

छ] आत्मवशं किं भवति ?
उ० → सुखं ।

ज] कीदृश कर्म समाचरेत् ?
उ० → मनः पूत ।

02. अधोलिखितानि प्रश्नानाम् उत्तराणि पूर्णवाक्येन लिखत –

क] पाठेऽस्मिन् सुखदुःखयो किं लक्षणम् उक्तम् ?
उ० → पाठेऽस्मिन् परवशं दुःखं च आत्मवशं सुखं ।

ख] वर्षशतैः अपि कस्य निष्कृतिः कर्तुं न शक्या ?
उ० → वर्षशतैः अपि मातापितरौ निष्कृतिः कर्तुं न शक्यां ।

ग] "त्रिषु तुष्टेषु तपः समाप्यते" – वाक्येऽस्मिन् त्रयः के सन्ति ?

उ० → त्रयः दैहिक दैविक, भौतिक सन्ति ।

घ] अस्माभिः कीदृशं कर्म कर्तव्यम् ?

उ० → अस्माभिः परितोष अन्तरात्मनः कर्म कर्तव्यम् ।

ङ] अभिवादनशीलस्य कानि वर्द्धते ?

उ० → आयु, विद्या, यशोबलम् ।

च] सर्वदा केषां प्रियं कुर्यात् ?

उ० → सर्वदा तौर्नित्यं प्रियं कुर्यात् ।

Q3. स्थूलपदान्यवलम्ब्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत –

(क) वृद्धोपसेविनः आयुर्विद्या यशो बलं न वर्धन्ते ।

उ० → केषां आयुर्विद्या यशो बलं न वर्धन्ते ?

(ख) मनुष्यः सत्यपूतां वाचं वदेत् ।

उ० → मनुष्यः काम् वाचं वदेत् ?

(ग) त्रिषु तुष्टेषु सर्वः तपः समाप्यते ।

उ० → त्रिषु तुष्टेषु सर्वः कः समाप्यते ?

(घ) मातापितरौ नृणां सम्भवे भाषया क्लेशं सहेते ।

उ० → कै नृणां सम्भवे भाषया क्लेशं सहेते ?

(ङ) तयोः नित्यं प्रियं कुर्यात् ।

उ० → तयोः नित्यं किम् कुर्यात् ?

Q4. संस्कृतभाषयां वाक्यप्रयोगं कुरुत –

(क) विद्या – विद्या सर्वधनं प्रधान अस्ति ।

(ख) तपः – त्रिषु तुष्टेषु तपः समाप्यते ।

Scanned with CamScanner

(ग) समाचरेत् – मनः पूतं कर्म समाचरेत् ।
(घ) परितोषः – परितोषं परम् सुखम् अस्ति ।
(ङ) नित्यम् – अहं नित्यम् देवालयं गच्छामि ।

05. शुद्धवाक्यानां समक्षम् आम् अशुद्धवाक्यानां समक्षं च नैव इति लिखत –
(क) अभिवादनशीलस्य किमपि न वर्धते ।
उ० → न ।
(ख) मातापितरौ नृणां सम्भवे कष्टं सहेते ।
उ० → आम्
(ग) आत्मवशं तु सर्वमेव दुःखमस्ति ।
उ० → न
(घ) येन पितरौ आचार्यः च सन्तुष्टाः तस्य सर्वः तपः समाप्यते । उ० → आम् ।
(ङ) मनुष्यः सदैव मनः पूतं समाचरेत् ।
उ० → आम् ।
(च) मनुष्यः सदैव तदैव कर्म कुर्यात् येनान्तरात्मा तुष्यते । उ० → आम् ।

06. समुचितपदेन रिक्तस्थानानि पूरयत –
(क) मातापित्रोः तपसः निष्कृतिः वर्षशतैरपि कर्तुमशक्या । (दशवर्षैरपि / षष्टि वर्षैरपि / वर्षशतैरपि)
(ख) नित्यं वृद्धोपसेविनः चत्वारि वर्धन्ते ।
(चत्वारि / पञ्च / षट्)
(ग) त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते ।
(जपः / तप / कर्म)

(घ) एतत् विद्यात् समासेन भक्षणं सुखदुःखयोः ।
(शरीरेण ! समासेन विस्तारेण)
(ङ) दृष्टिपूतम् न्यसेत् पादम् । (हस्तम् / पादम् / मुखम्)
(च) मनुष्य ! मातापित्रोः आचार्यस्य च सर्वदा प्रियम् कुर्यात् । (प्रियम् / अप्रियम् / अकार्यम्)

07. मञ्जूषातः चित्वा उचितात्ययेन वाक्यपूर्तिं कुरुत —
[तावत् अपि एव यथा नित्यं यादृश्यम्]
(क) तयोः नित्यं प्रियं कुर्यात् ।
(ख) यादृश्यम् कर्म करिष्यसि । तादृशं फलं प्राप्स्यसि ।
(ग) वर्षशतैः अपि निष्कृतिः न कर्तुं शक्या ।
(घ) तेषु एव त्रिषु तुष्टेषु तपः समाप्यते ।
(ङ) यथा राजा तथा प्रजा ।
(च) यावत् सफलः न भवति तावत् परिश्रमं कुरु ।

— : संस्कृत - व्याकरण : —

निम्नलिखित प्रकरणों को संस्कृत व्याकरण की पुस्तक के सहायता से पढ़े —

1. सन्धि - प्रकरण - प्रकार भेद - उदाहरण
2. उपसर्ग - प्रत्यय प्रकरण
3. समास प्रकरण - भेद - उदाहरण
4. कारक प्रकरण [सम्प्रदान, अपादान, सम्बंध, अधिकरण]
5. पत्र - लेखन
6. अनुच्छेद - लेखन / निबंध - लेखन
7. शब्दरूप — [इदम, स्वसृ, राजन्]
8. धातुरूप — [पठ्, रक्ष, भ्रम, पा (पिब), हस्]

Scanned with CamScanner